

ПРО АНТИЧНУ ЕПІТАФІЮ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИКАХ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

У статті визначається місце античної епітафії як взірця жанру в давніх українських поетиках. Дослідження проводиться на основі аналізу всіх епітафій, на які натрапляємо у збережених в українських книгозбірнях рукописах. Старогрецьку епітафію і переважну більшість відповідних римських текстів в українських трактатах цитували зрідка. Лише окремі твори були популярні. Антична, зокрема пізня римська, епітафія безперечно вплинула на творчість наступних епох, однак про її домінування як взірця в українських поетиках говорити не доводиться.

Ключові слова: античність, поетики, епітафії.

В статтє определяется место античной эпитафии как образца жанра в древних украинских поэтиках. Исследование проводится на основе анализа всех эпитафий, которые находим в сохранившихся украинских книгохранилищах-рукописях. Древнегреческую эпитафию и подавляющее большинство соответствующих римских текстов в украинских трактатах цитировали изредка. Лишь отдельные произведения были популярны. Античная, в частности поздняя римская, эпитафия несомненно повлияла на творчество последующих эпох, однако о ее доминировании как образца в украинских поэтиках говорить нет оснований.

Ключевые слова: античность, поэтики, эпитафии.

The article determines the place of an ancient epitaph as the sample of the genre in old Ukrainian poetics. The study is based on the analysis of all the epitaphs in the manuscripts stored in Ukrainian libraries. The ancient Greek epitaph and an overwhelming majority of relevant Roman texts were quoted occasionally in Ukrainian treatise, except some popular epitaphs. The ancient epitaph, and especially Late Roman epitaph, certainly influenced the literature of future periods, but definitely did not dominate as a sample in Ukrainian poetics.

Key words: antiquity, poetics, epitaphs.

Із майже двохсот епітафій, на які ми натрапляємо в українських поетиках XVII–першої половини XVIII ст., античне походження мають 32 тексти. Приблизно стільки ж ренесансних епітафій, середньовічних – удвічі менше (при тому, що грань між пізньою античною поезією і віршуванням граматиків раннього середньовіччя досить умовна). Більше ста епітафій ми відносимо до барокових, хоч свідомі того, що якась частина цих текстів – не ідентифіковані нами твори минулих епох.

Особливості та шляхи реценції в українських поетиках XVII – першої половини XVIII ст. епітафій Вергілія (Вергілію), Овідія (Овідію) та Авзонія розглядалися в попередніх дослідженнях автора статті [5; 6; 7]. Завдання цієї публікації – узагальнивши та доповнивши сказане, проаналізувавши інші тексти, визначити місце античної епіта-

фії як взірця жанру в давніх українських поетиках. В українському літературознавстві, окрім праць автора, немає досліджень на цю тему, хоч епітафія в давньому українському письменстві була чи не основним різновидом найпопулярнішого в ті часи літературного жанру – епіграми.

Епітафій старогрецькою мовою в українських поетиках немає, на відміну від трактатів деяких західноєвропейських теоретиків літератури. Зрідка зустрічаємо лише латинські «пародії», вільні переклади старогрецьких епітафій. У поетиці Митрофана Довгалевського читаємо: „*Quia poetis licet modeste et jocari aliquando in sepultos, ut illud biboni epiarthium...*” [...] Іноді поетам дозволяється і злегка пожартувати з покійних, як ось, наприклад, епітафія п'яниці]:

Multa vorans, et multa bibens, mala denique dicens

Multis, hic jaceo, vosque valete precor [12: 91 (зв.)].

[Їв я багато, і пив я багато, до того ж злословив.

В гріб це «багато» мене, друже, загло. Прощай!]

Переклад Віталія Маслока [3: 233].

Цей текст сягає латинського перекладу епітафії із «Палатинської антології» (AP VII, 254a) на могилі Тімокреона, поета-коміка з Родосу (V ст. до н.е.)¹, який відомий у двох варіантах. Один із них міститься у антології епітафій французького єзуїта Філіпа Лаббе (перше видання – 1686 р.) у розділі «Грецькі епітафії»². У другому варіанті перекладу – інший початок³. Якщо зіставимо текст у поетиці Митрофана Довгалевського з можливими латинськими претекстами, то впадає у вічі, що епітафію конкретній історичній особі з певними характеристиками у трактаті українського теоретика літератури перелицьовано в епітафію пиякові, відкинувши старогрецькі реалії. Можливо, для викладача поетики були важливі не самий літературний твір, не маловідома особа адресата і тим більше не конкретні історичні реалії, а типовий текст-взірець, який би як модель, патерн, ілюстрував поширену групу творів – епітафії пиякам.

Окремі старогрецькі епітафії стали відомі в Україні завдяки популярній поетиці Якоба Понтана (1542–1626), де поряд із старогрецькими текстами містяться латинські переклади деяких із них. Феофан Прокопович, Лаврентій Горка та невідомий нам автор поетики 1726–1727 рр. наводять у своїх поетиках епітафію п'ятирічному хлопчику Калімаху старогрецького письменника Лукіана із Самосати (II ст. н.е.) у латинському

¹ Дослідник старогрецької епіграми Федір Петровський вважає автором цієї епітафії Анакреонта (VI ст. до н.е.) [2: 37]. Уже в «Палатинській антології» зустрічається пародія на цей текст (AP VII, 349) [2: 369], тобто епітафія була досить популярною.

² *Multa bibens, tum multa vorans, mala multa locutus / Athleta hic jacet Timocreon Rhodius* [Пив він багато, ще й їв він багато, злословив багато, / Тут спочиває атлет – з Родосу Тімокреон]. Lib. [Кн.] VIII. *Epiarthia Graeca* [Грецькі епітафії]. XLI. *Timocreonis Rhodii. Simonide vel Callimacho auctore ... interprete Raphaelae Volaterrano* [Тімокреонту Родоському. Авторства Симоніда чи Каллімаха у перекладі Рафаеля Воллатеранського] [15, 359]. Рафаель Вольгеранський – італійський гуманіст та теолог (1455–1522), перекладач на латину Гомера, Езопа, Василя Великого тощо [11].

³ «*Multa vorans, et multa bibens...*» [Ївши багато і пивши багато...]. Очевидно, ставиться завдання емоційно-сміислового увиразнення шляхом інверсії саме лексеми, яка вказує на добрий апетит героя. Як вказується у біографічному довіднику, Тімокреон, комічний поет з Родосу, отримував поетичні та гімнастичні нагороди в Олімпії. Він жив близько 476 р. до н.е., відомий ненажерливістю і своїми випадками проти Симоніда і Фемістокла [10: 639].

перекладі Якоба Понтана⁴. Ми можемо лише здогадуватися, чому українські книжники не цитують відому старогрецьку епітафію polegлим під Фермопілами. У поетиці Якоба Понтана вона подається у перекладі латиною Ціцерона з коментарем, що найкращі епітафії пишуться багатьом воїнам, навіть цілим військам, як епітафія Симоніда трьомстам лакедемонцям під проводом Леоніда, убитих персами під Фермопілами⁵. Можливо, у кровопролитні часи, якими в Україні були середина XVII– перша третина XVIII ст., ця тема була надто болючою. У всякому випадку, знайомство із старогрецькою епітафією в Україні XVII–XVIII ст. було спорадичне.

Римські епітафії, які цитуються як взірці жанру в давніх українських поетиках, можна умовно поділити на дві групи. До першої належать фрагменти римських авторів (Сенеки, Катулла, Вергілія, Овідія тощо) похоронної тематики, які фактично епітафіями не є. Справа в тому, що деякі українські поетики услід за трактатом Якоба Понтана вживали термін «епітафії» у широкому сенсі і відносили до епітафій уривки творів різних жанрів фунеральної тематики. Тому фрагмент першого хору трагедії Сенеки «Шалений Геракл» із початком «*Ablatus mihi Crispus est amicus...*» [У мене друга Кріспа одібрали...] при цитування в поетиках сприймався не як рядки із трагедії, а як епітафія. Феофан Прокопович називає цей фрагмент «дуже витонченим» і подає його як ілюстрацію до положення про частини та достоїнства епіграми. Поетики 1726–1727 і 1735 рр. розглядають зазначені рядки як епітафію. Цікаво, що у Понтана і у «Латинській антології», де цей текст подавався як приклад епітафії другові невідомого автора, перший рядок фіксується у формі «*Ablatus mihi Crispus est amicus*» [У мене Кріспа одібрали, друзі]. Українські поетики зберегли формулювання «*ablatus ... amicus*» [забраний ... друг]. Можемо припустити, що джерелом принаймні для Феофана Прокоповича був безпосередньо текст Сенеки, а не інтертексти, де ці рядки цитувалися – «Латинська антологія» і (чи) поетика Понтана [5: 25–27].

Серед взірців епітафій у давніх українських поетиках натрапляємо також на два фрагменти Катулла (із незначними змінами), де він оплакує загибель брата (68, 65). Ці тексти помістила поетика 1726–1727 рр. у параграфі «*De epitaphiis patris matris fratris et filiorum*» [Про епітафії батькові, матері, братові і синам] (*Officina*, 1726–1727, 42 (зв.)⁶). Фрагмент 68 пісні Катулла в українські поетики міг потрапити двома найбільш ймовірними шляхами. Перші два рядки із зазначенням автора цитуються у поетиці Скалігера, однак про взаємозв'язки у цьому випадку говорити не доводиться, бо у поетиці Скалігера це приклад невдалих рядків [14: 191]. У поетиці Понтана (1594) цей фрагмент цитується у такому ж вигляді й у аналогічному підрозділі⁷ [13: 236]. Трактат Понтана

⁴ Nil me sollicitum post quintam barbara messem / Mors puerum e vivis Callimachum rapuit:

Tu cave me plores; paucos qui tempore vixi, / Pauca etiam vidi sustinuique mala [13: 242].

[Я не турбуюсь нічим, як п'ять роки минуло, забрала / Варварська смерть із життя Каллімаха хлоп'я.

Ти не оплакуй мене, я мало прожив, і тому-то / Бачив я мало біди, мало я лиха зазнав].

⁵ Dic hospes Spartaе: nos te hic vidisse jacentes, / Dum sanctis patriae ligibus obsequimur [13: 225].

Перекажи, подорожній, лакедемонцям, що вкупі – /Мертві ми тут лежимо, вірні їм даним словам. Переклад Андрія Білецького [1].

⁶ Тут і далі назви поетик подаються скорочено, за початком. Перша цифра вказує рік написання рукопису, друга – аркуш. Повний бібліографічний опис див. у монографії Ольги Циганок [5: 158–175]. Де не зазначено інше, переклад українською мовою автора статті.

⁷ De epitaphio patris, fratris, filiorum. Caput XX [Про епітафію батькові, братові та синам. Розділ XX].

– можливий претекст і у випадку цитування рядків із 65 пісні Катутла, хоч автор української поезики скоротив цитований фрагмент⁸. Як взірці епітафії в широкому розумінні цього слова в окремих давніх українських поезиках зрідка наводяться також фрагменти з «Енеїди» та «Буколік» Вергілія, «Метаморфоз», «Героїнь» та «Фастів» Овідія, епіграми Марціала та Авзонія тощо.

Частотність цитування творів другої групи – власне римських епітафій – в українських поезиках різна. Наприклад, епітафію Руфу цитує лише одна давня українська поезика:

Hic situs est Rufus, pulso qui Vindice⁹ quondam
Imperium asseruit non sibi, sed patriae¹⁰.

[Руф у тім гробі, звитяжець над Віндексом, для батьківщини
Владу він завоював, а не собі залишив].

За свідченням Плінія Молодшого¹¹, римський намісник Руф Віргіній (Lucius Verginius Rufus (15–97 н.е.)) наказав написати ці рядки на своїй могилі. Можливими претекстами при цитуванні автоепітафії Руфа для української поезики є західноєвропейська поетика Воссія¹² (1647) і антологія Лаббе¹³ (1694), де награпляємо на цей твір.

Лише один український трактат цитує епітафію Сціпіонові Африканському, переможцеві Ганнібала, на його могилі в Лігернум¹⁴. Додається коментар: «Scipioni Africani ducis» [Вождеві Сціпіонові Африканському] (Cunae Bethleemicae, 1686, 57). Можливо, ця епітафія була відома автору поезики „Вишлемська колиска” із антології Лаббе, хоч між двома варіантами тексту і спостерігаються незначні відмінності¹⁵.

Натомість деякі інші римські епітафії були більш популярні. У трьох київських по-

---

⁸ Див. контекст поезики Понтана (1594): Catullus quidem adeo fratrem suum ardentem dilexit, ut ex illius obitu dolorem vix consolabilem suscepit, quem non uno in loco multis, iisdemque ut tristissimis, ita suavissimis carminibus testificatur [Зрештою, Катут настільки гаряче любив свого брата, що невтішно страждав з приводу його загибелі, що не раз засвідчив дуже гарними і сумними піснями] [13: 234]. Наводяться 14 рядків з поміткою «etc.» [тощо]. Усього 65 пісня Катутла складається із 24 рядків.

⁹ Gaius Julius Vindex [Гай Юлій Віндекс] – римський намісник у Галлії, який 68 р. н.е. повстав проти політики імператора Нерона.

¹⁰ Officina, 1726 – 1727, 40: Prout in epigrammate, ita etiam in epitaphiis vero maxime commendatur elegantia, claritas et brevisitas... Item de Rufo Virginio [Однак як в епіграмі, так і в епітафіях найбільше славляться дотепність, ясність та стислість... Також про Руфа Віргінія].

¹¹ Пліній Молодший. Вибрані листи. Кн. IX, лист XIX [C. Plinii Secundi Epistulae selectae. Lib. IX. Epistula XIX].

¹² Saepe vero disticho comprehendebatur... Virginius Rufus haec inscribi jussit: ut est apud Plinium libri VI. epist. X [Однак частіше зв'язується дистихом... Віргіній Руф наказав надписати це: як у Плінія у кн. VI, лист X] [16: 112].

¹³ CCXXVIII Rufi Virgini [228. Руфу Віргінію] [15: 67].

¹⁴ Devicto Hannibale capta Carthagine et aucto / Imperio, hoc cineres marmore tectus habes.

Cui non Europa, non obstitit Africa quondam, / Respice res hominum, quam brevis urna premat.

[Ти, що здолав Ганнібала, узав Карфаген і держави / Межі розширив, твій прах тут, попід мармуром цим.

Той, кому покорились Європа і Африка також, / В урні тісниться, завжди думай про жереб людський].

¹⁵ Scipionis Junioris [Сціпіону Молодшого]. 3 Tagus habes [Таг маєш]. 4 Urna tegat [Укривас урна] [15: 69].

етиках¹⁶ цитується один із менших творів римського поета родом із Єгипту Клавдія Клавдіана (кінець IV–поч. V ст. н. е.)¹⁷. Ідентичний коментар у двох трактатах показує, що автор поетики 1707 р. Лаврентій Горка йде за творцем трактату 1696 р. Це єдина римська панегірична епітафія, цитована в українських курсах. Чотири поетики цитують епітафію, яку подає Светоній у «Житті дванадцяти цезарів» (Нерон. 39, 2) як приклад латинських і грецьких віршників, які ходили у Римі по руках після вбивства Нероном своєї матері Агрипини в 59 р. н. е.

Quis neget Aeneae magna de stirpe Neronem?

Sustulit hic matrem, sustulit ille patrem.

[Хто ж би сказати посмів, що Нерон не з роду Енея:

Батька виніс Еней, матір же виніс¹⁸ Нерон].

Переклав Віталій Маслюк [3: 208].

Із незначними різночитаннями ця епітафія цитується переважно як приклад складної епіграми (з концептом)¹⁹. До вчинку Енея, який виніс на руках батька Анхіза із палаючої Трої, часто зверталися кївські викладачі²⁰. Пародію (переробку) епітафії про Енея та Нерона із тим же початком зустрічаємо у поетиці 1678 р.²¹

Серед десяти найпопулярніших в українських поетиках епітафій – чотири тексти, які з певною долею умовності можна віднести до античних. Античне походження авто-епітафії Овідія²², яку цитують вісім українських поетик, не викликає сумніву. У світлі

¹⁶ Rosa, 1696, 52: *Item epitaphium sponsae in via publica sepultae* [Також епітафія нареченій, похованій біля шляху]; Arctos, 1705, 172; Idea, 1707, 175 (зв.): *Item epitaphium sponsae in via publica sepultae* [Також епітафія нареченій, похованій біля шляху].

¹⁷ XCI. *In sepulcrum speciosae* [41. На могилу красуні]:

Pulchris stare diu Parcarum lege negatur / Magna repente ruunt; summa cadunt subito.

Hic formosa jacet, Veneris sortita figuram, / Egregiumque decus invidiam meruit.

[Парок закон не дає довго жити прекрасним, велике / Валиться стрімко, також гине найвище умить.

Тут красуня лежить, судилась їй врода Венери, / За таку дивну красу приревнували її].

¹⁸ Окрім основного значення «виніс», у латині “sustulit” має ще значення «вбив». Вживаючи одну і ту саму лексику, використовується антитеза: Еней врятував батька, а Нерон наказав убити матір Агрипину.

¹⁹ *Luca Heliconis*, 1709, 56: *Item de Nerone et Aenea* [Також про Нерона і Енея]. Наводиться тільки другий рядок; *Libri tres*, 1714, 170 (зв.): ...*Aut comparatione quale est illud* [...Або порівнянням, як та]. Приклад «епіграма compositum» [складної епіграми]; *Via*, 1724 (1), 60: *Compositum epigramma est brevis expositio alicujus rei facta cum acumine sive conceptu formato ex circumstantia sive temporis sive loci sive personae*. ... *Item de Nerone tyrano* [Складна епіграма – це короткий виклад якогось предмету з дотепом або концептом, який утворюється з обставини або часу, або місця, або особи...]; *Hortus*, 1736, 82: *Compositum epigramma est alicuius rei arguta expositio*... *Item de Nerone matrem interfectore* [Складна епіграма – це дотепний виклад чогось... Також про Нерона — вбивцю матері]. *Imagna de stripe* [з великого роду].

²⁰ Наприклад, у риторичній частині трактату «Гіметт» (1719) зустрічаємо приклад хрїї «*Novus Atlas extra Mauritaniam Aeneas parentem humeris ex incendio tollens, seu chria activa, in qua laudatur factum Aeneae parentem ex incendio tollentis*» [Новий Атлант Еней, який виніс батька із пожежі на плечах, або активна хрїя, у якій славиться вчинок Енея, який виніс батька з пожежі] (*Humettus*, 1719, 93 (зв.) – 95 (зв.)).

²¹ *Institutio poetica*, 1678, 48: *Parricidae patriae* [Зрадникові вітчизни].

²² *Hic ego qui jaceo tenerorum lusor amorum / Ingenio perii Naso poeta meo*.

дослідження В. Вайнраха римського походження епітафія «Inveni portum...» [Гавань я знайшов...], яка вживається в українських поетиках 8 разів, а згодом була облюбвана Григорієм Сковородою²³. Щодо двох так званих автоепітафій Вергілія, одна з яких вживається в українських поетиках 19 разів²⁴ (найчастіше!), інша – 13 разів²⁵, то створили їх, очевидно, в пізній античності. Зазначені чотири тексти об'єднують віршовий розмір – дистих елегійний та лаконічна форма двовіршу. Враховуючи надзвичайно часте цитування у давніх українських поетиках, можна стверджувати, що ці античні епітафії були відомі поколінням освічених українців XVII – XVIII ст.

Аналіз античних епітафій, на які натрапляємо в українських поетиках XVII – першої половини XVIII ст., дозволяє зробити такі висновки. Старогорецьку епітафію і переважну більшість римських текстів в українських поетиках цитують зрідка. Популярними були лише окремі твори. Антична епітафія, зокрема пізня римська, безперечно вплинула на творчість наступних епох, однак про її домінування як взірця в українських поетиках говорити не доводиться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антична література: Хрестоматія [Електронний ресурс] [уклад. О.І. Білецький]. – К. : Радянська школа, 1968. – 612 с. – Режим доступу: http://ae-lib.org.ua/texts/simonid_poetry__ua.htm#01-02
2. Греческая эпиграмма / Переводы с древнегреч. под ред. Ф. Петровского]. – М. : Гослитиздат, 1960. – 487 с.
3. Довгалевський Митрофан. Поетика («Сад поетичний») / Пер. і прим. В.П. Маслюка.– К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
4. Светоній Г.Т. Життя дванадцяти цезарів / Пер. з лат., передм. і післямова М.Л. Гаспарова. – К. : Україна, 1996. – 238 с. – Рос.
5. Циганок О. Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень / Ольга Циганок. – К. : Університет „Україна”, 2011. – 176 с. – (Студії з україністики ; випуск X).
6. Циганок О. Епітафії Вергілія (Вергілію) в українських поетиках XVII – першої половини XVIII ст. / Ольга Циганок. // Іноземна філологія. – 2011. – Випуск 123. – С. 252 – 259.
7. Циганок О. Епітафії Овідія (Овідію) в українських поетиках і риториках XVII – першої половини XVIII ст.: деякі особливості та шляхи рецепції / Ольга Циганок. // Науковий вісник Чернівецького національного університету. – 2011. – Випуск 565. – С. 212 – 215.

[Я, що лежу тут, Назон, оспівувач любовців ніжних /Марно зі світу пішов через свій хист до пісень]. Переклав Андрій Содомора [7].

²³ Див. у монографії Ольги Циганок нарис VI. «Inveni portum...»: форми сприйняття однієї античної епіграми у творчості Григорія Сковороди [8: 74 – 86].

²⁴ Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc / Parthenope, cecini pascuā, tura, duces [В Мантуї я народивсь, умер у калабрів. Неаполь / Прах береже. Оспівав череди, ниви, вождів]. Переклав Мирослав Трофимук [6].

²⁵ Pastor arator eques pavi colui superavi / Capras rus hostes fronde ligone manu.

(Стадник плугатар їздець напас обробив переміг я / Кізок поля ворогів зеленню плугом мечем) [6].

8. Циганок О.М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст. / Ольга Циганок. – К. : Педагогічна преса, 1999. – 104 с.
9. Циганок О. Шляхи рецепції шкільної латинської епітафії IV–VI ст. в українських барокових поетиках / Ольга Циганок // Мандрівець. – 2012. – Друкується.
10. Bibliotheca classica: or A dictionary of the all the principal names and terms... / Ed. J. Lempriere. – New York: W.E. Dean, Printer ac Publisher, 1839. – 803 p.
11. CERL Thesaurus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp01236653>
12. Hortus poëticus legendi gratia flores et fructus ligatae et solutae oratinis in alma Kijoviensi Academia Mohylozaborowsiana in majus alimentum Roxolano abdolonimo eiusque orthodoxae patriae penes Iordanicum et marianum pontum pastinatus Anno quo eXIMle LeCta Urbs gLaDIIIs ozoV IUssIt Anno Calendis 8bris I 1736 Anno. – Рукописи зберігаються в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / 261. – 209 арк.; шифр 521 П / 1710. – 162 арк.
13. Pontanus Jacobus. Poëticarum institutionum libri tres... – Ingolstadii, 1594. – 509 p.
14. Scaliger Julius Caesar. Poëtics libri septem. Ed. II. – Lugduni, 1594.
15. Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé. – Parisiis, 1686. – 626 p.
16. Vossius Gerardus Johannes. Poëticarum institutionum libri tres ... – Amstelodami, 1647. – 119 s.